

Juliusz Piwowarski, Andrzej Czop

Tradycja i nowoczesność jako aspekty profilaktyki w niektórych problemach bezpieczeństwa Azji Południowo-Wschodniej

Zeszyt Naukowy 5, 299-318

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tradycja i nowoczesność jako aspekty profilaktyki w niektórych problemach bezpieczeństwa Azji Południowo-Wschodniej

Abstract: The article shows, how specific there are Far-Eastern ideas concerning danger prevention, maintaining, regaining and improving a state of security. The authors pay attention mainly to Japanese conception. When a very strong earthquake had struck and a huge destructive wave of tsunami had occurred on March 11th 2011, the power station in Fukushima broke down and nuclear reactor cooling system failed. In the face of direct radiation danger there function brave workers in the power station. Media in all over the world called them: 50 samurais from Fukushima. In this collective body can be seen how prevention and direct battle with crisis are carried out through multiaged faithfulness to samurai ethos accordant with Bushidō Code.

Key words: prevention, samurai, tradition, Bushidō Code, radiation danger

Streszczenie: Artykuł ukazuje specyfikę dalekowschodnich idei związanych z zapobieganiem zagrożeniom, utrzymaniem, odzyskiwaniem i poprawianiem stanu bezpieczeństwa. Autorzy artykułu koncentrują się głównie na koncepcji japońskiej. Kiedy 11 marca 2011 roku silne trzęsienie ziemi oraz uderzenie tsunami spowodowały awarię w elektrowni Fukushima, wystąpiły problemy ze schładzaniem reaktorów. W bezpośrednim zagrożeniu promieniowaniem funkcjonują bohaterscy pracownicy elektrowni. Światowe media określiły ich jako 50 samurajów z Fukushimy. W kolektywie tym dostrzec można, jak profilaktyka, prewencja i bezpośrednia walka z kryzysem realizują się poprzez wielowiekową wierność samurajskiemu etosowi, zgodnemu z kodeksem Bishidō.

Słowa kluczowe: profilaktyka, samuraj, tradycja, Kodeks Bushidō, zagrożenie promieniowaniem

Artykuł ukazuje specyfikę dalekowschodnich idei związanych z zapobieganiem zagrożeniom, utrzymaniem, odzyskiwaniem i poprawianiem stanu bezpieczeństwa. Autorzy artykułu koncentrują się głównie na koncepcji japońskiej. Procesy wymiany międzykulturowej i globalizacji stawiają do dyspozycji całej ludzkości różnorodne tradycje, także w obszarze działań profilaktycznych. Artykuł ten pokazuje, na ile i w jaki sposób stara japońska tradycja przetrwała do obecnego czasu, o czym pisał w Polsce już w okresie międzywojennym major Śłósarczyk¹, a w Japonii na progu XX wieku Nitobe Inazo² oraz Takagi Takeshi³, stanowiąc bardziej specyficzny, praktyczny i bardziej komplementarny niż na Zachodzie sposób realizowania filozofii.

Dla całości założeń, w tym komplementarności metod uzyskiwania, a także badania zjawiska bezpieczeństwa, w opinii autorów, istotne jest podejście sekuritologiczne. W polskim środowisku naukowym filozofią bezpieczeństwa, z uwzględnieniem szeroko rozumianej profilaktyki mającą swoje odniesienia do sekuritologii, zajmują się prof. Leszek Korzeniowski⁴, prof. Rosa⁵ oraz prof. Tadeusz Ambroży⁶.

Według H. Radlińskiej, termin profilaktyka oznacza „zapobieganie powstawaniu zjawisk i stanów niekorzystnych dla człowieka”⁷. Ta definicja jest wyjątkowo pojemna i ma walor uniwersalny, gdyż dotyczy wszystkich obszarów aktywności i funkcjonowania człowieka.

Dla prowadzonych tu rozważań optymalna wydaje się definicja profilaktyki sformułowana przez G. Edwardsa: „oznacza [ona] działanie stwa-

¹ A. Śłósarczyk, *Samuraje (japoński duch bojowy)*, TWW, Warszawa 1939.

² I. Nitobe, *Bushidō: The Soul of Japan*, Kodansha International, Tōkyō 2002.

³ T. Takagi, *Rycerze i samuraje*, Bydgoszcz: Diamond Books 2004.

⁴ L.F. Korzeniowski, *Securitologia. Nauka o bezpieczeństwie człowieka i organizacji społecznych*, EAS, Kraków 2008.

⁵ R. Rosa, *Filozofia bezpieczeństwa*, Bellona, Warszawa 1995.

⁶ T. Ambroży, *Trening holistyczny – metodą kompleksowej uprawy ciała*, EAS, Kraków 2004.

⁷ A. Nowak, Wysocka E., *Problemy i zagrożenia społeczne we współczesnym świecie*, „Elementy patologii społecznej i kryminologii”, Katowice 2001, s. 230.

rzające człowiekowi okazję aktywnego gromadzenia różnych doświadczeń, które powodują wzrost jego zdolności do radzenia sobie w trudnych sytuacjach życiowych”⁸.

Mając na myśli gromadzenie doświadczeń, cofnijmy się do dnia 6 sierpnia 1945 roku. Wtedy to z samolotu-superfortecy o nazwie „Enola Gay” została zrzucona na leżącą na największej z Wysp Japońskich Hiroszimę bomba atomowa o sile rażenia 13 kiloton TNT⁹. Efekty tego pierwszego w historii ludzkości ataku nuklearnego polegały między innymi na tym, iż w jednej chwili wybuch usunął z tego świata 80 tys. ludzi, a z 76 tys. budynków tworzących miasto, 70 tys. zostało zburzonych lub poważnie uszkodzonych, przy czym około 50 tys. rozpadło się całkowicie¹⁰. „Z niczym nie da się porównać szoku, jakiego [wówczas] doznała cała Japonia. Nikt prawie nie rozumiał, co [właściwie] stało się z Hiroszimą”¹¹.

Drugi ładunek nuklearny o sile 22 kiloton TNT spadł na miasto Nagasaki leżące na wyspie Kyshu 9 sierpnia. 75 tys. ciał ludzkich w jednym momencie wyparowało lub zostało unicestwionych siłą wybuchu. Liczba ofiar, biorąc pod uwagę długoterminowe skutki oddziaływania eksplozji bomb atomowych, z czasem wzrastała.

Na zawsze pozostanie w sferze dyskusji, czy konieczne było użycie broni masowego rażenia. Ponadto demonstracji siły można było dokonać niekoniecznie nad dziedzińcem japońskiego szpitala Shima znajdującego się w centrum Hiroszimy, której prawie jedna trzecia w większości cywil-

⁸ M. Pasek, *Narkotyki przy tablicy*, Toret, Warszawa 2000, s. 3.

⁹ Kilotona trotylu (TNT) – odpowiada energii 10^{12} kalorii, czyli terakalorii, co odpowiada 4,184 teradžula.

¹⁰ R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000, s. 661; por. *U.S. Strategy Bombing Survey. The Effects of the Atomic Bombings of Hiroshima and Nagasaki* [w:] Harry S. Truman Library & Museum, June 19, 1946 (on line).

¹¹ J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1984, s. 421.

nej ludności nie przeżyła testu nowej, niezwykle skutecznej wojskowej technologii.

Pomimo istniejących różnic w poglądach panujących w Cesarskiej Armii Japońskiej co do konieczności kapitulacji, doszło do niej. Stało się to dzięki stanowczej postawie cesarza Japonii Hirohito¹² (pośmiertne imię *Shōwa*). „Zadziwiająca zmiana dokonana się w narodzie. Znikła gdzieś histeria nacjonalistyczna, wściekła nienawiść do cudzoziemców, chęć walki do ostatniej kropli krwi. (...) cała Japonia czekała spokojna i potulna. (...) nikt nie protestował ani nie okazywał wrogości”¹³. Było to niewątpliwie zasługą cesarza i części stojących za cesarzem elit, których samurajskie pochodzenie powodowało niełatwy wybór decyzji pomiędzy nakazem *Bushidō*¹⁴ niepoddawania się za wszelką cenę – *gambaru*, a nakazem posłuszeństwa autorytetowi – w tym przypadku zwierzchnika cesarza – *tennō*¹⁵.

Jak w tamtej trudnej chwili, pomimo incydentalnego puczu młodych oficerów Cesarskiej Armii Japońskiej¹⁶, doszło do sytuacji, w której „Japonia pokonana, różniła się diametralnie od Japonii walczącej”¹⁷? Czy rzeczywiście prawdziwe jest stwierdzenie J. Tubielewicz – „diametralnie”,

¹² Hirohito (ur. 29 kwietnia 1901, zm. 7 stycznia 1989) – 124. cesarz Japonii, panujący w latach 1926–1989. Po śmierci, zgodnie ze zwyczajem, otrzymał imię epoki, w czasie której panował, stąd też obecnie nazywany jest cesarzem Shōwa.

¹³ J. Tubielewicz, *Historia Japonii, op. cit.*, s. 422.

¹⁴ Bushidō (jap. *bushi* – wojownik, *dō* – droga życiowa) – to niepisany zbiór zasad etycznych japońskich samurajów. Zawiera w sobie elementy konfucjanizmu, buddyzmu zen oraz rodzimej religii shintō.

¹⁵ Tennō (z jap. „niebiański władca”) – tytuł cesarzy japońskich pochodzący z przełomu VI i VII w. Według tradycji, najstarsza dziedziczna dynastia świata wywodzi się w prostej linii od bogini Amaterasu, która swemu wnukowi Ninigiemu podarowała cesarskie regalia (zwierciadło, klejnoty i miecz), on z kolei przekazał je swym potomkom, z których Jimmu (wstąpił na tron 660 p.n.e.) uważany jest za pierwszego, choć legendarnego, cesarza Japonii.

¹⁶ Zob. E.J. Drea, *In the Service of the Emperor: Essays on the Imperial Japanese Army*, Nebraska: University of Nebraska Press 1998, ISBN 0-8032-1708-0; Harris M., Harries S., *Soldiers of the Sun: The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army*, New York: Random Mouse 1994, ISBN 0-679-75303-6; Edgerton B.R., *Warriors of the Rising Sun*, W. W. Norton and Company, Inc. 1997.

¹⁷ J. Tubielewicz, *Historia Japonii, op. cit.*, s. 423.

czy, jak sądzą autorzy, przeważały inne niż gambaru elementy kodeksu Bushidō nakazujące w imię filozofii organizmu społecznego spełnić obowiązki (*giri*), być gotowym na samopoświęcenie (*gisei*) i wytrwale dążyć do osiągnięcia dobra wspólnego w różnych aspektach bezpieczeństwa państwa i narodu¹⁸. W tym celu zastosowano, zgodnie z nakazem cesarza – tenno miękką taktykę (*jū*), która polega na zastosowaniu strategii: „ustąp, żeby zwyciężyć”, będącą znaną maksymą profesora Kanō, twórcy najbardziej znanej odmiany jū-jūtsu jaką jest jūdō.

W tym miejscu, chcąc bliżej poznać korzenie filozofii bezpieczeństwa w japońskim wydaniu, należy cofnąć się w czasie, by dokładniej poznać charakterystykę jego rdzennych idei. Stanowią one w większości niezwykle trwałe fundament tej filozofii charakteryzujący się wielowiekowym tradycyjnym umocowaniem w mentalności narodu zasiedlającego Wyspy Japońskie.

Przypomnijmy, że nowoczesna strategia bezpieczeństwa narodowego¹⁹ w Japonii została zapoczątkowana w czasie reformy okresu Meiji na przełomie 1867 i 1868 roku.

Początkowo przemiana owa egzystowała pod hasłem modernizacji, przy jednoczesnej tendencji do dyskredytowania elementów tradycyjnych.

¹⁸ Bezpieczeństwo – optymalny poziom braku zagrożenia, który decyduje nie tylko o przetrwaniu, ale także o możliwościach dalszego rozwoju cywilizacji. Ten pożądaný stan bezpieczeństwa definiowany jest jako „przeciwieństwo zagrożenia” oraz jako „stan rzeczy uwalniający od wszelkiej obawy”. Zob. *Słownik współczesnego języka polskiego*, Reader’s Digest Przegląd, t. I, Warszawa 2001, s. 50; Linde M. S. B., *Słownik języka polskiego*, t. I, Gutenberg Print, Warszawa 1994, s. 84. Por. Boyé Lafayette de Mente, *The Japanese Samurai Code. Classic Strategies for Success*, Chapter II, Tuttle Publishing, Rutland, Tōkyō 2004.

¹⁹ Bezpieczeństwo narodowe (bezpieczeństwo państwa) – stan stabilności wewnętrznej, integralności i suwerenności państwa; stan uzyskany w wyniku zorganizowanej obrony i ochrony przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi; rozumiane jest jako ochrona interesów narodowych w polityce zagranicznej i przed zagrożeniami globalnymi; jest to stan niezagrażonego spokoju, potrzeba istnienia, przetrwania, tożsamości, ochrony poziomu i jakości życia. Zob. Kopa Z., *Istota terminu bezpieczeństwo*, „Konspekt” 2007 (29), nr 2, ISSN 1509-6726, s. 31; Ostojski J., *Bezpieczeństwo narodowe*, „Konspekt” 2007 (29), nr 2, ISSN 1509-6726, s. 33–35.

Marginalizowanie tradycji zostało jednak szybko uznane w Kraju Wschodzącego Słońca za niewłaściwe z punktu widzenia tożsamości narodowej, istotnej dla koncepcji bezpieczeństwa narodowego i bezpieczeństwa wewnętrznego²⁰.

Wiek XVIII i XIX to okres supremacji Zachodu, która manifestowała się podbojami i penetracją handlową dokonywaną przez mocarstwa europejskie, takie jak Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Francja, Holandia, Niemcy czy Rosja. Jest to również czas rosnącej ekspansji rozwoju nauki i techniki, a tym samym gwałtownego wzrostu znaczenia sfery materialnej w kulturze. Celem ekspansji Zachodu była także Azja, co było widoczne na przykładach Indii oraz Chin.

Jeśli chodzi o Japonię, to, podobnie jak inne dawne imperia azjatyckie, ma ona długą historię. Początki państwowości japońskiej wiążą się z czasami legendarnego cesarza Jimmu z VII w. p.n.e., natomiast niektórzy archeolodzy uważają, że początki starszej epoki kamiennej (paleolit, ok. 2,5 mln–8 tys. lat p.n.e.) na terenach Wysp sięgać mogą nawet 600 tys. lat p.n.e.²¹.

Po panowaniu Jimmu wzrastał na Wyspach wpływ wyżej stojącego cywilizacyjnie Cesarstwa Chin oraz królestw Półwyspu Koreańskiego. Obok rodu cesarskiego egzystowały potężne rody, które miały duży wpływ na władzę, coraz wyraźniej zaznaczający się od VIII wieku. Do rodów tych należały takie dynastie jak Fujiwara czy Taira (okres Heian, 794–1192). Wykształciła się także klasa rycerzy bushi zwanych także samuraj, co

²⁰ Bezpieczeństwo wewnętrzne – to zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego, ochrona mienia, zdrowia społeczeństwa i środowiska oraz zabezpieczenie trwałości w wewnętrznej strukturze – właściwych stosunków społecznych. Ostojski J., *Bezpieczeństwo narodowe*, „Konspekt” 2007 (29), nr 2, ISSN 1509-6726, s. 34; por. Piwowarski J., *Bezpieczeństwo jako pożądaný stan oraz jako wartość [w:] Bezpieczeństwo jako wartość*, WSBPI „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2010, ISBN987-83-930321-1-2, s. 56–60.

²¹ Keiji Imamura, *Prehistoric Japan: New Perspectives on Insular East Asia*, University of Hawaii Press, Honolulu 1996, p. 26.

oznacza „Człowiek, który służy”²². Najambitniejsi, a zarazem najskuteczniejsi bushi stawali się shōgunami²³ – japońskimi odpowiednikami marszałka. Pierwszy stały shōgun Minamoto Yoritomo (1147–1199) zapoczątkował w Japonii rządy shōgunatu trwającej niemal siedem wieków (1192–1868) administracji wojskowej, zwanej także bakufu („rządy spod namiotu”). W czasie burzliwych dziejów trzech kolejnych shōgunatów – Minamoto, Ashikaga i Tokugawa – do Wysp Japońskich dotarli także Europejczycy. Przywieźli ze sobą zakonników, których shōgunowie uznali za forpocztę zachodnich podbojów i broń palną, która dotarła w tym samym czasie, w którym w Europie ukazało się dzieło Kopernika *O obrotach sfer niebieskich* (1543). Po bitwie pod Sekigahara (1600) Japonia została całkowicie zjednoczona przez Tokugawa Ieasu, który zainicjował linię ostatnich shōgunów. Od trzeciej dekady XVII w. ustanowiono poprzez dekry bakufu izolację Japonii – *sakōku*²⁴. Dzięki niej wspaniale kwitła i rozwijała się samurajska kultura honoru. Głównymi elementami tej kultury były cnoty: mądrości (*shin*), prawości (*gi*), męstwa (*jū*), szacunku (*rei*), lojalności (*chugi*), życzliwości (*jin*), szczerości (*makoto*) oraz rodzinnego pietyzmu (*kō*).

Wbrew woli jej mieszkańców, Japonię wyrwano ze stanu izolacji w połowie XIX wieku. Zapoczątkowała to dwukrotna wizyta Komandora Mathew Perry’ego (1853 i 1854 r.). Presja Amerykanów spowodowała podpisanie w Kanagawie nierównoprawnego traktatu o „Pokoju i przyjaźni”²⁵. Podobnie niesymetryczne prawnie traktaty zostały podpisane z Wiel-

²² A. Śpiewakowski, *Samuraje*, wyd. 2, PIW, Warszawa 2007 (tyt. oryg. *Samurai – voennoe soslovie Japonii*).

²³ Shōgun (jap.) – wódz naczelny, generał, zwierzchnik sił zbrojnych, generalissimus; początkowo był to stopień wojskowy dowodzących cesarską armią japońską, później dziedziczny tytuł wojskowych władców Japonii, sprawujących faktyczną władzę w kraju rządzonym nominalnie przez cesarza. Okres panowania siogunów (1603–1867) nazywany jest bakufu lub shōgunatem.

²⁴ M.S. Laver, *The Sakoku Edicts and the Politics of Tokugawa Hegemony*, Cambria Press, New York 2011; Gordon A., *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*, Oxford University Press, New York 2008.

²⁵ Convention of Kanagawa.

Zob. http://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_Kanagawa (17.02.2011).

ką Brytanią, Holandią i Rosją. Umowy te naruszały suwerenność Kraju Kwitnącej Wiśni, między innymi wyłączając na terenie Japonii przestępców-obcokrajowców spod jurysdykcji Cesarstwa i narzucając asymetryczną politykę celną. W 1868 roku zakończyła się dominacja shōgunów i rządu objął, podobnie jak przed siedmioma wiekami, cesarz. Tak nastąpiła era Meiji – „Oświecone Rządy”.

Chcąc bliżej poznać japońską mentalność, trzeba pamiętać o powiedzeniu „czym jest kwiat wiśni pośród wszystkich kwiatów, tym bushi wśród wszystkich ludzi”²⁶ (jap. *hana wa sakura hito wa bushi*).

W obliczu modernizacji okresu Meiji, dekretem zniesiono dotychczasowy ustrój oparty na dominacji klasy rycerskiej – *bushi* i najwyższych jej dostojnikach – *daimyō*. Zaraz na początku okresu Meiji powstał nowy rząd, przy czym wysokie stanowiska w administracji otrzymali dotychczasowi *daimyō* – będący elitą rycerstwa, a także inni niezłe wykształceni samuraje, odtąd nazywani *shizoku*²⁷. Wszyscy oni byli spadkobiercami tradycji Bushidō. W akcie woli nawiązującym do samurajskiej idei samopoświęcenia, wszyscy *daimyō* przekazali swoją ziemię na rzecz tenno, będącego uosobieniem idei japońskiego państwa cesarza. Tak o tym pisze Andressen: „Kiedy powołano nowy urząd, zmiany nadeszły bardzo szybko. Jedną z pierwszych była decyzja podjęta przez rody *daimyō*, najpierw z większych księstw, a za nimi z pozostałych, o zrzeczeniu się ziemi (i kontroli nad ludźmi) na rzecz cesarza”²⁸. Administracja rządowa mogła ustami ministra finansów już w 1871 roku oficjalnie ogłosić, że lenna zostały zniesione, na ich miejsce zaś ustanowiono prefektury. Nierzadko gubernatorem

²⁶ F.J. Norman, *Japoński wojownik*, Diamond Books, Bydgoszcz, s. 24 (pierwsze wydanie: *The Fighting Man of Japan: The Training and Exercises of the Samurai*, Archibald Constable&Co, Londyn 1905).

²⁷ *Shizoku* – były samuraj, człowiek, który służył. W odróżnieniu od samuraj – człowiek, który służy. Z chwilą nastania reformy Meiji, zlikwidowano system feudalny i samuraje stali się *shizoku*, nie tracąc jednak swej tożsamości związanej z Bushidō i świadomością etosu japońskiego rycerza, samuraja.

²⁸ C. Andressen, *Krótko historia Japonii*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, s. 72.

zostawał właściwy dla danego obszaru jego dotychczasowy *daimyō*. Wysiłek modernizacyjny unowocześnionej administracji, wywodzącej się jednak personalnie ze starej samurajskiej tradycji, obrazuje między innymi poziom pensji rządowych. Gubernatorzy otrzymywali pobory wynoszące 10% ich dochodów z poprzedniego okresu, gdy byli oni jeszcze kasztelanami – *daimyō*, pensje pozostałych urzędników z samurajskich rodów skurczyły się o 50%. Dwa miliony samurajów z ich rodzinami stanowiło realną siłę zdolną do rozpętania wojny domowej, mogącej pogrążyć Japonię w kolonialnym niebycie. Pokazano jednak, że oparty na *Bushidō* patriotyzm oraz wspierający go solidaryzm klasowy wydzwignęły Kraj Kwitnącej Wiśni w przeciągu czasu krótszego aniżeli pół wieku (*sic!*) z pozycji prowincjonalnego państwa do poziomu światowego mocarstwa.

Reforma Meiji rozpoczęta w okresie technologicznego zapóźnienia, prowadzona pod hasłem „bogaty kraj, silna armia” (*fukoku kyōhei*)²⁹, doprowadziła w 1905 roku do złamania potęgi euroazjatyckiego giganta – Rosji Carskiej. „W maju 1904 r. 130 tys. żołnierzy japońskich przekroczyło granicę z Mandżurią i starło się z 220-tysięcznym korpusem rosyjskim, pokonując go w walce (...) a ukoronowaniem działań militarnych był upadek Port Arthur, 2 stycznia 1905 r., i zniszczenie rosyjskiej floty w bitwie na wodach Cieśniny Tsushimskiej w dniach 27–28 maja tego samego roku. (...) Nikt się [wtedy] nie spodziewał, że dyscyplina, wyekwipowanie i efektywność japońskich oddziałów będą tak wysokie”³⁰. Zdarzenie to miało, jak zauważamy, miejsce w zaledwie 37 lat od momentu rozpoczęcia Reformy. Mogło to nastąpić tylko dzięki energii i patriotycznej determinacji czerpanej z samurajskiej tradycji *Bushidō*. Ciągłość funkcjonowania owego przekazu, mimo zmian, jakie niesie ze sobą historia, spowodowała, że z kolei w dwadzieścia lat po nuklearnych eksplozjach w Hiroszimie i Nagasaki Japonia na pewien czas wspięła się nawet na pozycję globalne-

²⁹ Por. P. Varley, *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 231.

³⁰ J.P. Rurarz, *Historia Korei*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2009, ISBN 978-83-89899-28-6, s. 301.

go, gospodarczego lidera i cały czas pozostaje w światowej czołówce, jeśli chodzi o gospodarkę i rozwój naukowo-techniczny³¹.

Japońscy przywódcy, potomkowie dumnych, ale potrafiących także czerpać siłę z cnoty pokory samurajów, podążają od wieków zgodnie z tradycją określaną jako Droga Cesarza – *tennogaku*. Mają w pamięci przesłanie swych przodków, jak również najnowsze wydarzenia z historii Wysp i z troską myślą o wielowymiarowym bezpieczeństwie swego państwa. Ale politycy, którzy autentycznie stosują się do *tennōgaku*³² pamiętają, iż, zgodnie z tą tradycją, będąc przywódcą, jest się tylko jeszcze większym sługą. Służą się bowiem jeszcze większej liczbie osób i jest się odpowiedzialnym również za bezpieczeństwo ludzkie³³. Podobnie, Taira no

³¹ Np.: Kosmodrom Tanegashima (Centrum Kosmiczne Tanegashima) – powstały w 1969 r. japoński ośrodek do wystrzeliwania w przestrzeń kosmiczną raket ze sztucznymi satelitami, satelitów meteorologicznych i telekomunikacyjnych oraz okresowo obiektów o charakterze szpiegowskim; podlega JAXA (Japan Aerospace Exploration Agency). Zajmuje powierzchnię 9,7 km².

³² F. Tanaka, *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005, s. 97: „Aby lepiej zrozumieć prawa rządzące ludzką egzystencją, wojownik nie powinien stronić od nauk humanistycznych i filozofii. Wystarczy rzucić garść tematów: *tendo* (Prawo Wszechświata), *chido* (Prawo Ziemi), *jindo* (Prawo Ludzi), *shintō*, buddyzm, astrologia, wydarzenia bieżące, geografia, chemia i przyroda. Krzepkie ciało i nieugięta wola przydają się w wielu dziedzinach życia, łącznie z polityką, gospodarką, kulturą i sztuką. Ten proces nosi nazwę *tennōgaku* (*teigaku*) – „uczenie się na cesarza”.

³³ Bezpieczeństwo ludzkie – to wolność od konfliktów międzypaństwowych i konfliktów wewnętrznych, wolność od zagrożenia przestępczością, wolność od chorób, głodu, zagrożeń wynikających z degradacji środowiska czy od naruszeń praw człowieka ze strony aparatu państwowego; jest to także posiadanie perspektyw na realizację aspiracji życiowych jednostki poprzez edukację i pracę. Zob. A. Amouel, *What's human security?*, „Human Security Journal”, 2006, Vol. 1; T. Dahl-Eriksen, *Human security: A new concept which adds new dimension to human rights discussions*, „Human Security Journal”, 2007, Vol. 5; Ogonowski P., *Niedorozwój, głód, choroby*, Konferencja Naukowa „Organizacja Narodów Zjednoczonych – bilans i perspektywy”, Warszawa 22 września 2005 [w:] <http://www.unic.un.org.pl/un60/referat.php> (14.02.2011); Michałowska G., *Bezpieczeństwo ludzkie* [w:] *Świat wobec współczesnych wyzwań i zagrożeń*, (red. nauk.) J. Symonides, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

Shigemori (1138–1179) w liście do swego ojca Taira no Kiyomori pisze: „Przeczytałem niedawno w *Shinjikankyō*, że pierwszym rodzajem współczucia jest współczucie nieba i ziemi, drugim króla, trzecim rodziców i czwartym wszystkich istot. Wiedząc o tym, stajemy się ludźmi, nie wiedząc, jesteśmy demonami i zwierzętami. Wśród [owych czterech] najważniejsze jest współczucie cesarza”³⁴. O koncepcji władcy (dzisiaj częściej przywódcy) czytamy również u Daidōji Yūzan, który pisze: „*Bushi* czyli rycerz, to całkiem coś innego, bo on służy także swoim życiem. Co więcej, jego pan jest takim samym sługą i wasalem, tylko na większą skalę, bo on także musi – odpowiednio do swojej rangi – wypełniać rozkazy władcy na wypadek kłopotów w kraju”³⁵.

Samurajska operatywność Japończyków opierająca się na powiązaniach buddyzmu zen i Bushidō oraz tradycji nowoczesnego wojska japońskiego znalazła odzwierciedlenie w książce napisanej przez Furukawę Tai-go pt. *Szybko krocząca do przodu Japonia a nowy buddyzm Mahajany* (jap. *Yakushin Nihon to shin daiyō bukkyō*).

Omawiany sposób myślenia zbieżny jest z ideą użycia legendarnego miecza Tsurugi przez bohatera narodowego Yamatotakeru³⁶, którego wzorzec osobowy mentalnie funkcjonuje w społeczeństwie japońskim od początku naszej ery (okres Yayoi). Legendarny miecz pozwolił na skuteczne zaatakowanie podstępnie atakującego napastnika oraz stanowi fizycznie jedno z trzech regaliów cesarskich³⁷.

³⁴ *Gempei seisui*, VI. Por. *Heike monogatari*, II. Za: H. Nakamura, *op. cit.*, s. 452.

³⁵ Daidōji Yūzan, *Kodeks młodego samuraja. Budo Shoshinsu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005, s. 75; por. F. Tanaka, *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005.

³⁶ Por. *Kojiki czyli Księga dawnych wydarzeń*, (red.) W. Kotańskiego, C&S, Warszawa 1993.

³⁷ J. Tubielewicz, *Od mitu do historii. Wykłady o Japonii*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006, s. 117. Japońskie regalia cesarskie – Kagami, Tsurugi i Magatama. Obecnie oryginał klejnotów oraz kopie zwierciadła i miecza znajdują się w pałacu cesarskim w Tokio. Oryginał zwierciadła przechowywany jest w relikwiarzu w chrampie Naiku w Ise, a oryginał miecza w świątyni Atsuta w Nagoi.

Ukazane tu charakterystyczne cechy obywateli Kraju Kwitnącej Wiśni można odnaleźć także w ostatnich wydarzeniach, do których doszło w wyniku katastrofy nuklearnej w Fukushima. Co prawda, największy kataklizm spowodowało zrzućenie bomb „fat man” i „little boy” na Hiroszimę i Nagasaki, (w wyniku czego doszło do śmiertelnego napromieniowania większości mieszkańców tych aglomeracji) to jednak promieniowanie radioaktywne jest równie groźne w czasie pokoju. Rozszczepienie jądra atomowego jest bowiem powszechnie wykorzystywane do produkcji energii. Proces pokojowego wykorzystywania materiałów rozszczepialnych został zapoczątkowany po II wojnie światowej w U.S.A., które do dziś są główną potęgą atomową świata. W Europie sama Francja 75% energii elektrycznej uzyskuje właśnie z elektrowni jądrowych. Niestety siłownie te, na skutek błędnych rozwiązań technicznych, lub też błędów popełnianych przez operatorów ulegały na przestrzeni ostatniego półwiecza licznym awariom, generując poważne zagrożenia dla personelu i okolicznych mieszkańców.

Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej (ang. *International Nuclear Events Scale*) w 1990 roku stworzyła siedmiostopniowy system gradacji awarii, w którym poziom zerowy to brak zagrożenia lub zakłócenie mało znaczące dla bezpieczeństwa elektrowni, poziom 1 to anomalia, poziomy 2 i 3 określane są jako incydenty, a stopnie od 4 do 7 oznaczają groźne wypadki. Sytuacja, z jaką mamy do czynienia w Fukushima została zdefiniowana jako 6 poziom zagrożenia, a więc tylko jeden punkt niżej, niż największa w historii katastrofa – w Czarnobylu.

Oczywiście katastrof o mniejszych rozmiarach było w historii atomistyki więcej. Pierwszą odnotowano w 1952 roku w Kanadzie, w miejscowości Chalk River, gdzie, w skutek błędu operatora, doszło do częściowego stopienia prętów reaktora (5 poziom INES). W ZSRR na Uralu, w zakładzie chemicznym koło Swierdłowska, w 1957 roku doszło do wybuchu zmagazynowanych materiałów promieniotwórczych. Napromieniowanych zostało wówczas ok. 270 tys. osób (6 poziom INES). Kilkadziesiąt wiosek położonych wokół kombinatu przestało istnieć, a ich mieszkańcy przenieśli się w inne rejony kraju.

Najgroźniejsza katastrofa w USA miała miejsce w 1979 roku w pobliżu Harrisburga, gdzie w elektrowni atomowej nastąpiło stopienie rdzenia (5 poziom INES). Tu także zawinił operatorzy, w konsekwencji trzeba było ewakuować aż 200 tys. ludzi. Jeszcze przez całą dekadę trwało usuwanie skutków tego zdarzenia.

Wspomniana już katastrofa na Ukrainie, w Czarnobylu, do której doszło 26 kwietnia 1986 roku spowodowała śmierć kilkudziesięciu tysięcy osób, które zmarły w wyniku napromieniowania. Wybuch reaktora uwolnił 190 ton radioaktywnych odpadów, które trafiły do atmosfery, doprowadzając do skażenia obszaru wielkości – 146 tys. kilometrów kwadratowych (7 poziom INES). Jak widać, zagrożenie radioaktywnością może mieć nie tylko militarny charakter, ale także niemilitarny.

Wracając do Japonii, wypada zauważyć, że Fukushima nie była pierwszą elektrownią w tym kraju, w której doszło do awarii. W elektrowni Tokaimura 30 września 1999 roku podczas uruchamiania nowego reaktora operatorzy doprowadzili do przypadkowego zainicjowania reakcji rozszczepiania. Skutkowało to napromieniowaniem 600 ludzi, a śmiertelnie porażone zostały dwie osoby (4 poziom INES).

Pięć lat później w elektrowni Mihama awaria trzeciego reaktora spowodowała wybuch pary, w którym zginęło pięciu pracowników. Z uwagi na brak odpowiednich zabezpieczeń przed ruchami sejsmicznymi elektrownia ta została wygaszona (1 poziom INES)³⁸.

11 marca 2011 roku silne trzęsienie ziemi oraz uderzenie tsunami spowodowały awarię w elektrowni Fukushima, położonej 250 km na północ od stolicy kraju. Wystąpiły problemy ze schładzaniem rdzeni reaktorów, dlatego też podjęto decyzję o kontrolowanym wypuszczeniu pary wodnej. Ewakuowano tego dnia mieszkańców z okolic położonych w promieniu 2 km od elektrowni. Dzień później ewakuacją objęto ludzi zamieszkałych w odległości do 10 kilometrów. Dochodzi do eksplozji wodoru, która po-

³⁸ Największe katastrofy jądrowe w historii zob. ekologia.pl (na podst. WebEcoist).

woduje zniszczenie ścian i dachu w budynku reaktora nr 1. Brak było właściwego chłodzenia trzech reaktorów.

16 marca 2011 r. w obiektach reaktorów nr 3 i 4 dochodzi do pożarów, a poziom radiacji przekraczał już 50 000 mikrosiwertów. Władze elektrowni podjęły wówczas decyzję o ewakuacji z terenu elektrowni całego personelu. Śmigłowce zrzucają wodę na przegrzewający się reaktor nr 3, w którym poziom promieniowania osiągnął wartość 400 000 mikrosiwertów.

W tym miejscu wracamy do mentalności współczesnych Japończyków, tak mocno osadzonej w kodeksie Bushidō, a przejawiającej się nie tylko w działaniach wojennych, ale przede wszystkim w codziennej pracy i aktywności społecznej³⁹.

Kiedy załogi śmigłowców Boeing CH-47 Chinook rozpoczęły akcję zrzucania wody na przegrzewające się reaktory, schładzając też baseny z wypalonym paliwem jądrowym, wsparcia na ziemi, w bezpośrednim zagrożeniu promieniowaniem udzielili im bohaterscy pracownicy elektrowni. Światowe media szybko określiły ich jako 50 samurajów z Fukushimy, porównując do 47 samurajów z Ako⁴⁰, którzy poświęcili swe życie dla ratowania honoru swego daimyō – Asano⁴¹. Dzisiejsi Japończycy są społeczeństwem, którego obywatele, na skutek opisanych wyżej przemian, są współczesnymi samurajami.

Postawę poświęcenia dla innych (*gisei*) najwyraźniej prezentują ci, którzy, mimo wysokiej radiacji, pozostali na terenie Fukushima Tōkyō

³⁹ Por. Daidōji Yūzan, *Kodeks młodego samuraja. Budo shoshinshu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2004, s. 25.

⁴⁰ P. Varley, *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 204 i n.

⁴¹ Samuraje ci wiedzieli, że, zabijając szambelana Kiro, który okrył hańbą ich seniora i doprowadził do jego śmierci, a ich samych uczynił roninami, ich misja nie daje im żadnych szans na przeżycie. Kierowali się jednak poczuciem wierności samurajskim wartościom, jakimi były honor i lojalność. Wypełnili więc swoją misję, aż do tragicznego końca. Dzisiaj spoczywają w Tokio, na cmentarzu Sangakuji obok swego pana. Tam znajduje się mogiła Asano, a wokół niej ustawione są, niczym wieczna straż, kamienne nagrobki, skrywające prochy 47 oddanych mu samurajów.

Electric Power Corporation. Według informacji „New York Times”⁴², są to technicy, inżynierowie, policjanci, strażacy i członkowie Japońskich Sił Samoobrony, którzy pozostają anonimowi. Media nie podają ich nazwisk, ani zajmowanych stanowisk, walczą oni nie dla swojej chwały, ale by ratować innych, wierząc, że ci, dla których się poświęcają na ich miejscu zrobiliby to samo. „New York Times” podkreśla, że dla Japończyków odpowiedzialność za miejsce pracy, lojalność (*chugi*) wobec pracodawcy, poświęcenie dla dobra wspólnoty to wartości niezwykle silnie zakorzenione w społeczeństwie, a osoby poświęcające się dla ogółu traktowane są jak bohaterowie – współcześni samuraje. Określenie „pięćdziesięciu samurajów”⁴³ poza historyczną konotacją wzięło się stąd, że na początku katastrofy właśnie tylu ratowników pozostało w elektrowni, by nie dopuścić do pogłębienia się kryzysu nuklearnego w Japonii. Potem liczba ta wzrosła do 360 osób pracujących na zmiany, liczące po 50 osób. Konieczność częstych zmian wynika z silnego promieniowania, na jakie narażeni są ratownicy. Pracują oni w kombinezonach, które tylko w niewielkim stopniu zapewniają im bezpieczeństwo. Promieniowanie wynosi nawet do 400 milisiwertów, a już dawka czterokrotnie mniejsza może spowodować bezpłodność. Japońskie ministerstwo zdrowia zwiększyło oficjalne, dopuszczalne limity napromieniowania, na jakie mogą być wyeksponowani ratownicy z 100 do 250 milisiwertów. To pozwala na zapewnienie formalnych ram umożliwiających „pięćdziesięciu” dalsze pozostawanie w skażonej elektrowni. Większość z nich nie wraca nawet do domów. Żona jednego z nich powiedziała w wywiadzie dla dziennika „Yomiuri Shimbun”, że nie widziała się z mężem od dnia katastrofy. Podczas telefonicznej rozmowy z małżonkiem usłyszała od niego: „Tam jest jak na wojnie”. Na facebooku pojawiają się kolejne gloryfikujące ich bohaterstwo wpisy. Oto jeden z nich: „Modlimy się, abyście cali i zdrowi wrócili do domów. Niech Bóg ma w opiece

⁴² Keith Bradsher, Hiroko Tabuchi, *Last defense at troubled reactors: 50 Japanese Workers*, „New York Times” 15.03.2011.

⁴³ L. Winerman, *The Fukushima 50 Nuclear Workers stay behind to brave plants Works*, PBS Newshour, 16.03.2011.

wszystkich tych, którzy rozpaczliwie walczą o swój kraj i rodaków. Dziękuję Wam, 50 z Fukushima”.

Yasuchika Honda pracownik firmy reklamowej z Tokio powiedział: „Myślę, że, pracując w tym miejscu, zawsze wiedzieli, że w którymś momencie będą musieli walczyć w taki sposób. Bardzo się starają, za co jestem im bardzo wdzięczny”.

Na twitterze pojawił się wpis córki mężczyzny, który, mając zaledwie 6 miesięcy do emerytury, sam zgłosił się do akcji ratowniczej jako wolontariusz. Napisała ona: „W domu nie wydaje się kimś, kto mógłby poradzić sobie z dużymi zadaniami. Ale dzisiaj jestem z niego naprawdę dumna”.

„Daily Telegraph”⁴⁴ usłyszał od matki jednego z ratowników, że „spodziewają się oni śmierci z powodu choroby popromiennej”. Mimo to żaden z nich nie ma wątpliwości, że jego miejsce jest w zagrożonej elektrowni. Jak napisał kolejny użytkownik facebooka: „To prawdziwi samurajowie”, a więc ci, „którzy służą”. I w tym właśnie lakonicznym wpisie zawiera się cała tajemnica siły japońskich ratowników, których władze nie chwala, bo jak powiedział prof. Takashi Miyajima z Uniwersytetu Hosei – „pochwały zarezerwowane są dla całego zespołu i to w dodatku dopiero wtedy, gdy osiągnie on sukces”.

Opisana sytuacja dowodzi, że największym atutem przesądzającym o powodzeniu akcji ratowniczej nie są nowoczesne urządzenia, najnowsza aparatura czy dobrze przemyślane procedury. To tylko ważne narzędzia, ale sukces wynika z ducha i siły czynnika ludzkiego. 50 samurajów z Fukushimy jest przygotowanych na ewentualną śmierć w wyniku choroby popromiennej, gdyż „zadaniem samuraja jest rozważać swoje miejsce w życiu, lojalnie służyć swojemu panu, jeśli go ma, pogłębiać swoją wierność względem przyjaciół i zachowując stosowną rozwagę – przedkładać obowiązek ponad wszystko inne”⁴⁵. Ciągłość funkcjonowania przekazu reprezentowanych przez nich wartości, ich zakorzenienie w kulturze organiza-

⁴⁴ A. Gilligan, R. Medick, *Fukushima fifty, the first interview*, “The Telegraph” 27.03.2011.

⁴⁵ Tsunoda, T. de Bary, D. Keene (red.), *Sources of Japanese traditions*, Columbia University Press, New York 2003, s. 399.

cyjnej korporacji ma ogromne walory prewencyjne, profilaktyczne i „bojowe” – związane z reagowaniem kryzysowym. Ciągłość i potwierdzenie czynem przekazu Bushidō to efekt autentycznej profilaktyki – „to działania – jak pisał wspomniany już Edwards – stwarzające człowiekowi okazję aktywnego gromadzenia różnych doświadczeń, które powodują wzrost jego zdolności do radzenia sobie w trudnych sytuacjach”, a więc zarówno tych militarnych, jak i związanych z siłami przyrody i zagrożeniami, jakie niestety stwarza również postęp technologiczny.

Artykuł wygłoszony na Międzynarodowej Konferencji Naukowej
pt. „Współczesne determinanty bezpieczeństwa”,
13 maja 2011, Gliwice

Bibliografia

1. Amouel A., *What's human security?*, „Human Security Journal”, 2006, Vol. 1.
2. Ambroży T., *Trening holistyczny – metodą kompleksowej uprawy ciała*, EAS, Kraków 2004
3. Andressen C., *Krótką historia Japonii*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004.
4. Boyé Lafayette de Mente, *The Japanese Samurai Code. Classic Strategies for Success*, Chapter II, Tuttle Publishing, Rutland, Tōkyō 2004.
5. Bradsher K., Hiroko Tabuchi, *Last defense at troubled reactors: 50 Japanese Workers*, “New York Times” 15.03.2011.
6. Dahl-Eriksen T., *Human security: A new concept which adds new dimension to human rights discussions*, “Human Security Journal”, 2007, Vol. 5.
7. Daidōji Yūzan, *Kodeks młodego samuraja. Budo Shoshinsu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005.

8. Drea E.J., *In the Service of the Emperor: Essays on the Imperial Japanese Army*, Nebraska: University of Nebraska Press 1998, ISBN 0-8032-1708-0.
9. Edgerton B.R., *Warriors of the Rising Sun*, W. W. Norton and Company, Inc. 1997.
10. Furukawa T., *Yakushin Nihon to shin daiyō bukyō*, Tokyo 1939.
11. Gilligan A., Medick R., *Fukushima fifty, the first interview*, "The Telegraph" 27.03.2011.
12. Gordon A., *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*, Oxford University Press, New York 2008.
13. Harris M., Harries S., *Soldiers of the Sun: The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army*, New York: Random Mouse 1994, ISBN 0-679-75303-6.
14. Hill Ch.R., *Remarks on The Six – Party Peas Talks*, www.asiasociety.org/serach/hill05.html (1.10.2005).
15. <http://www.kida.re.kr/> (17.02.2011).
16. <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/266163,Rosnie-zagrozenie-atomowe-Phenianu> (15.02.2011).
17. <http://www.tvn24.pl/0,1689843,0,1,phenian-wydaje-na-zbrojenia-15-razy-wiecej,wiadomosc.html> (17.02.2011).
18. Karolczuk E., *O wrogu. Szkice filozoficzno-historyczne*, Książka i Prasa, Warszawa 2010.
19. Keiji Imamura, *Prehistoric Japan: New Perspectives on Insular East Asia*, University of Hawaii Press, Honolulu 1996.
20. *Kojiki czyli Księga dawnych wydarzeń*, (red.) W. Kotańskiego, C&S, Warszawa 1993.
21. Kopa Z., *Istota terminu bezpieczeństwo*, „Konspekt” 2007 (29), nr 2, ISSN 1509-6726.
22. Laver M.S., *The Sakoku Edicts and the Politics of Tokugawa Hegemony*, Cambria Press, New York 2011.
23. Linde M.S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I, Gutenberg Print, Warszawa 1994.

24. Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
25. Michałowska G., *Bezpieczeństwo ludzkie* [w:] *Świat wobec współczesnych wyzwań i zagrożeń*, (red. nauk.) J. Symonides, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
26. Nakamura H., *Systemy myślenia ludów Wschodu. Indie – Chiny – Tybet – Japonia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
27. Norman F.J., *Japoński wojownik: trening i ćwiczenie samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006 (pierwsze wydanie: *The Fighting Man of Japan: The Training and Exercises of the Samurai*, Archibald Constable&Co, Londyn 1905).
28. Ogonowski P., *Niedorozwój, głód, choroby*, Konferencja Naukowa „Organizacja Narodów Zjednoczonych – bilans i perspektywy”, Warszawa 22 września 2005 [w:] <http://www.unic.un.org.pl/un60/referat.php> (14.02.2011).
29. Osmańczyk E.J., *Encyklopedia spraw międzynarodowych i ONZ*, PWN, Warszawa 1974.
30. Ostojski J., *Bezpieczeństwo narodowe*, „Konspekt” 2007 (29), nr 2, ISSN 1509-6726.
31. Piwowarski J., *Bezpieczeństwo jako pożądany stan oraz jako wartość* [w:] *Bezpieczeństwo jako wartość*, WSBPI „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2010, ISBN987-83-930321-1-2.
32. Rajca K., *Japonia wraca do gry?* [w:] <http://wiadomosci.onet.pl/kiosk/swiat/japonia-wraca-do-gry,1,3333522,wiadomosc.html> (17.02.2011).
33. Rączkiewicz M., *Relacje sojusznicze USA w regionie Azji i Pacyfiku w okresie prezydentury Busha* [w:] *Wartości azjatyckie. Polityka i prawa człowieka*, (red.) J. Marszałek-Kawa, Toruń 2010.
34. Rhodes R., *Jak powstała bomba atomowa*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.
35. Rurarz J.P., *Historia Korei*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2009, ISBN 978-83-89899-28-6.

36. *Słownik współczesnego języka polskiego*, Reader's Digest Przegląd, t. I, Warszawa 2001.
37. Śpiewakowski A., *Samuraje*, wyd. 2, PIW, Warszawa 2007.
38. Tanaka F., *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005.
39. Tsunoda, T. de Bary, D. Keene (red.), *Sources of Japanese traditions*, Columbia University Press, New York 2003
40. Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1984.
41. Tubielewicz J., *Od mitu do historii. Wykłady o Japonii*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006.
42. *U.S. Strategy Bombing Survey. The Effects of the Atomic Bombings of Hiroshima and Nagasaki* [w:] Harry S. Truman Library & Museum, June 19, 1946 (on line).
43. Varley P., *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
44. Victoria B.D., *Zen na wojnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
45. Winerman L., *The Fukushima 50 Nuclear Workers stay behind to brave plants Works*, PBS Newshour, 16.03.2011.
46. Zdrada A., *Północnokoreańska próba atomowa a pozycja Stanów Zjednoczonych w Azji Północno-Wschodniej*, „Biuletyn PISM”, 26.10.2006, nr 64 (404).